

DAN
JONES

— † DE † —

MIDDELE
EEUWEN

EEN NIEUWE
GESCHIEDENIS

‘Dan Jones is een klasse apart.’

– Suzannah Lipscomb

DEEL I

IMPERIUM

(CA. 410-750)

I

ROMEINEN

*‘Alom... [is] de naam van het Romeinse volk
voorwerp van bewondering en ontzag.’*

AMMIANUS MARCELLINUS,

ROMEINS GESCHIEDSCHIJVER EN SOLDAAT

Ze verlieten de veilige weg en trokken het ruige terrein in, zeulend met de zware houten kist. Hun armen moeten flink pijn hebben gedaan van het sjouwen, ruim 3 kilometer over oneffen terrein – want de kist, hoewel niet langer dan een meter, was stevig gemaakt, tot de nok gevuld en verzegeld met een groot zilveren veerslot. Er waren minstens twee mensen of een kleine kar nodig om hem over enige afstand te verplaatsen, want samen met de inhoud was het gevaarte ongeveer half zo zwaar als een mens.¹ Maar de waarde van de inhoud overtrof de kosten van een mens verre. Een slaafgemaakte die van over de Britse Zee (*Oceanus Britannicus* – tegenwoordig het Kanaal) uit Gallië werd geïmporteerd en op de markten van Londen (*Londinium*) in klinkende munt werd omgezet, kostte in die dagen misschien 600 denarii – vooropgesteld dat hij of zij fit, jong en ofwel hardwerkend of mooi was. Het was geen klein bedrag: ongeveer twee keer de jaarlijkse wedde van een gewone soldaat.² Maar hoeveel het ook was, het was niets voor een burger uit de elite van het Romeinse Rijk van de vijfde eeuw n.Chr. Het fortuin in de krakende eikenhouten kist waarmee ze over het zacht golvende land trokken, was voldoende om een heel huis vol slaven van te kopen.

De kostbare lading bestond uit bijna 600 gouden munten, zogeheten *solidi*. Ze rinkelden tegen 15.000 zilveren *siliquae* en een paar handenvol willekeurige bronzen muntjes. De munten droegen de portretten van keizers uit drie dynastieën, met als meest recente de ongelukkige

usurpator Constantijn III (r. 407/409–411). Tussen de munten lagen nog grotere schatten: een verzameling schitterende gouden halskettingen, ringen en modieuze lichaamskettingen ontworpen om de rondingen van slanke jonge vrouwen te sieren; hangers met gegraveerde geometrische patronen en levensechte jachtscènes; tafelgerei, waaronder zilveren lepels en peperpotjes in de vorm van wilde beesten, antieke helden en keizerinnen; elegante toiletartikelen als zilveren oorsmeerschrapers en tandenstokers in de vorm van ibissen met lange nekken; bekers en kruiken; en een doosje van olifantenivoor – het soort hebbedingetjes dat rijke mannen als Aurelius Ursicinus, wiens naam op veel van de voorwerpen gegraveerd stond, graag kochten voor verfijnde vrouwen als de dame Juliane (*Iuliane*). Een op maat gemaakte armband was gepersonaliseerd met een liefdevolle boodschap die in kleine stripjes geslagen goud was uitgevoerd: VTERE FELIX DOMINA IULIANE (*gebruik dit met vreugde, vrouwe Iuliane*). Tien zilveren lepels verkondigden de toewijding van de familie aan de jonge maar alomtegenwoordige religie van die tijd: ze droegen elk het symbool dat chi-rho wordt genoemd – een monogram bestaande uit de eerste twee Griekse letters van het woord ‘Christus’. Het symbool zou onmiddellijk worden herkend door medegelovigen, christenen, die deel uitmaakten van een gemeenschap van gelovigen die zich van Brittannië en Ierland (*Hibernia*) tot Noord-Afrika en het Midden-Oosten uitstreckte.³

De schat aan munten, juwelen en huisraad was zeker niet het hele familievermogen, want Aurelius en Juliane maakten deel uit van de kleine, schatrijke christelijke elite van Brittannië – een stel dat een villa bezat en in dezelfde weelde en luister baadde als andere elites op het vasteland van Europa en in het Middellandse Zeegebied. Maar het was niettemin een belangrijk appeltje voor de dorst, en de familie had zich moeite getroost om te bepalen wat er in de kist moest. Dat was ook goed, want de rijke verzameling munten, juwelen en zilverwerk was in feite een soort verzekering. De familie had opdracht gegeven de kist ergens discreet te begraven, terwijl ze afwachtte of de steeds turbulenter politieke ontwikkelingen in Brittannië tot het instorten van de overheid zouden leiden, tot sociale onrust of iets ergers. De tijd moest leren wat het lot voor de provincie in petto had. En ondertussen konden de rijkdommen van een vermogende familie het best onder de grond verdwijnen.

De bedrijvigheid van de drukke weg – de verbinding tussen de oostelijke stad Caister-by-Norwich (*Venta Icenorum*) en de doorgaande weg van Londen naar Colchester (*Camulodunum*) – was al lang naar de ach-

tergrond verdwenen, en de kleine groep met de kist was alleen en buiten het zicht. Ze waren doorgelopen totdat de dichtstbijzijnde stad –Scole – op meer dan 3 kilometer afstand lag. Tevreden met de plek die ze hadden gevonden, zetten ze hun last neer. Ze zullen even hebben uitgerust, misschien zelfs tot de avond. Maar al snel gingen er spaden de bodem in; de grond – een mengeling van klei en zanderig grind – hoopte zich op en er ontstond een ondiepe kuil.⁴ Ze hoefden niet heel diep te graven – ze zouden geen onnodige inspanningen verrichten waardoor ze in de toekomst alleen maar extra werk hadden. Toen het gat dus nog geen meter diep was, lieten ze de schat er voorzichtig in zakken en begonnen de grond terug te scheppen. De sterke eiken kist met de lepels en het zilverwerk van Aurelius, Julianes verfijnde sieraden en de vele munten verdween, begraven als een grafgift, de kostbare bezittingen die in de al half vergeten dagen van vroegere generaties bij hun dode eigenaar in het graf werden gelegd. De mannen prentten zich de plaats goed in en vertrokken opgelucht en van hun last bevrijd weer in de richting van de weg. Ze zouden op een dag terugkeren, zeiden ze misschien tegen elkaar. Wanneer? Moeilijk te zeggen. Maar ongetwijfeld zou meester Aurelius hen terugsturen om zijn kostbare goederen weer op te graven zodra de politieke stormen die Brittannië teisterden gingen liggen, de barbaarse invallers die de oostelijke kust met verontrustende regelmaat aanvielen eindelijk waren verdreven en de loyale soldaten van hun oorlogen in Gallië waren teruggekeerd. In 409 n.Chr. konden ze niet weten, en hadden ze zich nooit kunnen voorstellen, dat de schat van Aurelius Ursicinus in werkelijkheid bijna 1600 jaar onder de grond zou blijven liggen.*

Begin vijfde eeuw n.Chr. was Brittannië het meest afgelegen deel van het Romeinse Rijk, een supermacht met een glorieuze geschiedenis van meer dan duizend jaar. Rome begon in de ijzertijd als een koninkrijk – traditioneel wordt de oorsprong op 753 v.Chr. gesteld – maar na de regering van zeven koningen (die volgens de Romeinse overlevering steeds tirannieker werden) werd de stadstaat in 509 v.Chr. een republiek. Weer later, in de eerste eeuw v.Chr., werd ook de republiek omvergeworpen en kreeg Rome keizers: eerst heerste er één enkele keizer in Rome, maar later bestuurden vier heersers het rijk tegelijkertijd vanuit hoofdsteden

* De kist is tegenwoordig bekend als de Schat van Hoxne (uitspr. 'Hoxon'). Hij werd gevonden toen mannen met een metaaldetector in 1992 op zoek waren naar een verloren hamer. Tegenwoordig is de schat in het British Museum te zien.

als Milaan, Ravenna en Constantinopel. De vierde Romeinse keizer, Claudius (r. 41-54 n.Chr.) begon in 43 n.Chr. aan de verovering van Brittannië. Hij viel de inheemse volkeren van de eilanden aan met een leger van 20.000 geharde Romeinse legionairs en een oorlogsmachine die zelfs gepantserde olifanten in de gelederen had. Aan het einde van de eerste eeuw was een groot deel van Zuid-Brittannië veroverd, tot aan een militaire zone in het noorden die uiteindelijk gemarkeerd werd door de Muur van Hadrianus. Brittannië was niet langer een mysterieus gebied aan de grenzen van de bekende wereld, maar een territorium dat voor een groot deel gepacificeerd was en werd opgenomen in een mediterrane superstaat. Drieënhalve eeuw lang maakte het deel uit van het Romeinse Rijk: een politieke mastodont die qua omvang, ontwikkeling, militaire kracht en duurzaamheid van dezelfde orde was als de Perzische megastaten van de Parthen en de Sassaniden en het rijk van de Chinese Han-dynastie. Ammianus Marcellinus, een geschiedschrijver van Griekse afkomst die in de vierde eeuw n.Chr. leefde en schreef, noemde Rome een stad die 'leven zal zolang er mensen zijn'. Het Romeinse Rijk boog de 'nekken van woeste volkeren' en gaf hun 'wetten (...) als onvergankelijke hoekstenen en plechtankers van de vrijheid'.⁵

Er zat iets van overdrijving in, maar niet zo heel veel. Ammianus Marcellinus was absoluut niet de enige serieuze Romeinse schrijver die Rome en zijn rijk zag als een reeks triomfen die tot in de vage nevelen van de prehistorie teruggingen en zich tot in de oneindigheid zouden voortzetten.⁶ Dichters en geschiedschrijvers als Vergilius, Horatius, Ovidius en Livius vertolkten de superieure aard van de Romeinse burger en het heldhaftige karakter van de imperiale geschiedenis van de stad. De *Aeneïs* van Vergilius verschafte de Romeinen een magische oorsprongsmythe en verhaalde over een 'rijk zonder einde' onder 'de Romeinen, het heersersvolk, gekleed in een toga'.⁷ 'Moedig handelen en dapper dulden, dat is Romeins,' schreef Livius.⁸ Vier eeuwen later, zelfs na een buitengewoon bewogen tijdperk waarin het rijk verscheurd werd door burgeroorlogen, usurpatie, moordaanlagen, invallen, politieke verdeeldheid, epidemieën en een dreigend bankroet, kon Marcellinus nog steeds volhouden dat 'het mensdom aan alle kusten, in alle hoeken der aarde naar haar [Rome] op [ziet] als gebiedster en vorstin, en alom zijn het gerespecteerde gezag van de grijze senaat en de naam van het Romeinse volk voorwerp van bewondering en ontzag'.⁹

Maar een generatie nadat Marcellinus deze lof had gezongen, verkeerde de westelijke helft van het rijk in een staat van definitieve in-

storting: Romeinse garnizoenen en politieke heersers verlieten overal gebieden die zij en hun voorgangers sinds het begin van het millennium hadden bezet en overheerst. In Brittannië verdween de heerschappij van de Romeinen in 409-410, en werd nooit hersteld. Het was de schok van Brittanniës abrupte vertrek uit deze pan-Europese unie die de families uit de elite, zoals die van Aurelius Ursicinus en Juliane ertoe bracht hun rijkdommen onder de grond te verbergen, als financiële waarborg die volkomen onbedoeld een glanzende tijdcapsule werd waarin het einde van een tijdperk bewaard bleef. Tegen het einde van de vijfde eeuw bestond het Romeinse Rijk niet langer in het Westen. Het was, aldus de grote achttiende-eeuwse historicus Edward Gibbon, ‘een revolutie die voor altijd in de herinnering zal blijven, en die nog altijd wordt gevoeld door alle volkeren op aarde’.¹⁰

Het verval en de ondergang van het West-Romeinse Rijk is een historisch fenomeen dat moderne historici eeuwenlang heeft beziggehouden, want we dragen de erfenis van Rome nog altijd met ons mee, in taal, landschap, recht en cultuur. En terwijl Rome zelfs in de eenentwintigste eeuw nog tot ons spreekt, was die stem aanzienlijk luider tijdens de middeleeuwen – de periode die dit boek chronologisch op een rij wil zetten en onderzoeken. Het einde van het Romeinse Rijk wordt in het volgende hoofdstuk in detail besproken, maar hier richten we ons op de opkomst ervan (of liever, het ontstaan ervan uit de republiek) rond het begin van het eerste millennium, en geven we een beeld van de toestand zoals die onmiddellijk voor de middeleeuwen was. Om het middeleeuwse Westen op de juiste manier te kunnen zien, moeten we ons eerst afvragen hoe en waarom het Eeuwige Rome (*Roma aeterna*) een rijk kon besturen dat niet alleen drie continenten met elkaar verbond, maar ook een ontelbaar aantal volkeren met hun verschillende religies en tradities en even grote variatie aan talen; een rijk van tribale nomaden, boeren en elites in hun metropolen; een rijk dat zich uitstrekte van de creatieve centra van de antieke beschaving tot de uiteinden van de bekende wereld.

Klimaat en verovering

Romeinen vertelden elkaar graag dat ze de gunst van de goden genoten. Maar in werkelijkheid waren ze een groot deel van hun geschiedenis gezegend met goed weer. Ruwweg van 200 v.Chr. tot 150 n.Chr. – de tijd waarin Rome opbloede als republiek en keizerrijk – was er sprake van aangename en gunstige klimatologische omstandigheden in het Westen.

Bijna vier eeuwen lang waren er geen grote vulkaanuitbarstingen die de temperatuur op de hele aarde kunnen laten dalen, en gedurende dezelfde tijd was de zonneactiviteit groot en stabiel.¹¹ Het gevolg was dat West-Europa en de bredere mediterrane randgebieden een cyclus van ongevoelbaar warme en aangename decennia meemaakten, die bovendien bijzonder nat waren.¹² Planten en dieren tierden welig: er trokken olifanten door de bossen van het Atlasgebergte, en wijn- en olijfgaarden konden noordelijker worden aangelegd dan ooit. Stukken land die in andere tijden dor en onvruchtbaar waren geweest, konden in cultuur worden gebracht, en de opbrengsten van de traditioneel 'goede' landbouwgronden steeg explosief. Deze voordelige jaren, waarin de natuur haar grootste schatten leek te schenken aan iedere beschaving die in staat was haar kansen waar te nemen, worden nu soms het Romeinse klimaatoptimum genoemd of de Romeinse Warme Periode.

Rome werd op 16 januari 27 v.Chr. officieel een keizerrijk, toen de senaat Octavianus – adoptiefzoon van Julius Caesar – de titel van *Augustus* gaf. Voor die tijd was de Romeinse Republiek geteisterd door twee decennia van bloedige burgeroorlogen. In 49 v.Chr. had Caesar de macht gegrepen en regeerde hij als een militair dictator. Maar met zijn autocratische bewind was hij zowel iemand van zijn eigen tijd als een man die zijn tijd vooruit was, en op 15 maart 44 v.Chr. – de iden van maart – werd hij vermoord. Een directe beloning, aldus de geleerde bureaucraat Suetonius (ca. 70-130 n.Chr.) voor zijn hoogmoedige ambities waarin veel Romeinen een verlangen naar herinvoering van de monarchie zagen. 'Sommigen geloven dat de macht, die hij zo lang in handen had gehad, een sterke aantrekkingskracht op hem uitoefende,' schreef Suetonius, die ook een gerucht herhaalde dat Caesar als jongeman gedroomd had dat hij gemeenschap had met zijn eigen moeder, een droom die hem volgens de waarzeggers de wereldheerschappij voorspelde.¹³

Roem was de lotsbestemming van Caesar, maar die van Octavianus was ware grootsheid. Het keizerschap stond bijna op zijn gezicht geschreven: zijn heldere ogen en uiterst knappe gezicht werden enigszins geaccentueerd door een beetje verfromfaaide, haast haveloze verschijning die een volkomen gebrek aan ijdelheid zou suggereren, ware het niet dat hij verhoogde schoenen droeg om zijn natuurlijke lengte van nog geen 1,70 meter te compenseren.¹⁴ Octavianus slaagde waar Caesar had gefaald: hij nam wraak voor de dood van zijn adoptievader, versloeg zijn vijanden in de strijd en kwam uiteindelijk als onomstreden alleenheer-

ser van Rome naar voren. Als Augustus eigende hij zich alle zorgvuldig gescheiden politieke machten van de republiek toe, en was hij de facto tegelijkertijd senator, consul, tribuun, *pontifex maximus* (opperpriester) en opperbevelhebber van het leger. De Romeinen dachten verschillend over zijn karakter – was hij een hooggestemde visionair en ongeëvenaarde militair en politicus, of een corrupte, bloeddorstige, verraderlijke tiran, vroeg de geschiedschrijver Tacitus (ca. 58-116 n.Chr.) zich af, zonder voor een van de twee oordelen te kiezen.¹⁵ Maar zijn prestaties als keizer – of zoals hij liever zei Eerste Burger (*Princeps civitatis*)* – vielen moeilijk te ontkennen. Met zijn machtsovername stampte hij de laatste vonken van de verlamdende burgeroorlog in de late Romeinse Republiek uit. Hij gaf de stad Rome met grootse bouwprojecten een ander aanzien – sommige werken waren al onder Caesar begonnen en andere waren zijn eigen initiatief. Het 200 hectare metende Marsveld (*Campus Martius*), bezaaid met tempels en monumenten, werd radicaal heringericht. Hij gaf opdracht om nieuwe theaters, aquaducten en wegen te bouwen en aan te leggen. Alleen de beste bouwmaterialen kwamen in aanmerking: op zijn sterfbed schepte Augustus erover op dat hij Rome als een stad van baksteen had aangetroffen, maar achterliet als een stad van marmer.¹⁶ Hij voerde grootscheepse hervormingen van de bestuursorganen door, concentreerde de macht ten koste van de senaat in zijn eigen handen en moedigde een persoonscultus van keizerlijke grootsheid aan, die onder zijn opvolgers verder uitgroeide, totdat sommige keizers als halfgoden werden vereerd.

Toen Augustus op 19 augustus 14 n.Chr. overleed, op de hoge leeftijd van vijfenzeventig jaar, was het Romeinse Rijk enorm en spectaculair uitgebreid, gepacificeerd en ingrijpend hervormd. Hoewel Brittannië nog altijd onaangetast gebied was (Caesar was teruggeschrokken voor het idee van een grote invasie toen hij het land in 55-54 v.Chr. bezocht, en zijn zoon liet de Britten ook met rust), omvatte het vroege Romeinse Rijk heel het Italiaans en Iberisch Schiereiland, Gallië (het huidige Frankrijk), het trans-Alpijnse Europa tot aan de Donau, het grootste deel van de Balkan en Klein-Azië, een flinke strook van de Levantijnse kust vanaf Antiochië in het noorden tot Gaza in het zuiden, de immens rijke provincie Egypte (*Aegyptus*) – door Augustus veroverd tijdens een beroemde oorlog

* De eerste ongeveer driehonderd jaar van het Romeinse Rijk worden vaak het Principaat genoemd, naar de titel waar Augustus de voorkeur aan gaf.

ROMEINSE RIJK
TEN TIJDE VAN ZIJN GROOTSTE
OMVANG, CA. 117 N.CHR.

Op 24 augustus 410 werd Rome geplunderd door de Visigoten onder leiding van koning Alarik I. Dit was misschien wel de doodsteek voor het Romeinse Rijk, maar ze zorgde niet voor het einde van de invloed van Rome. Ruim duizend jaar later, in 1527, was de stad opnieuw het doelwit van plunderingen. Deze twee historische gebeurtenissen vormen het begin- en het eindpunt van meer dan een millennium wereldgeschiedenis, een periode die vaak wordt aangeduid als 'de middeleeuwen'. Deze term, die in de renaissance is ontstaan, heeft een negatieve toon: de periode ervoor – de hoogtijdagen van het Romeinse Rijk – en de periode erna – de tijd van de 'wedergeboorte', waarin werd teruggegrepen op die oude Romeinen – waren beter. Die tussenperiode, de middeleeuwen, wordt getypeerd als duister, als een tijd van onrust en verval.

In *De middeleeuwen* vertelt Dan Jones het ware verhaal van deze periode. In zestien hoofdstukken beschrijft hij ruim duizend jaar wereldgeschiedenis. Van de 'barbaarse' rijken en Byzantium tot de islamitische rijken en de Mongolen. Van Attila de Hun en Saladin tot Jeanne d'Arc en Isabella I van Castilië. En van het Roelandslied en de Mabinogion tot de Novgorodkroniek en de Hadith. Jones weet op weergalozende en enerverende wijze alles met elkaar in verband te brengen, waardoor niet alleen de middeleeuwen begrijpelijker worden, maar ook de huidige tijd in een breder perspectief gezien kan worden.

Dan Jones is een Britse historicus, schrijver en programma- en podcastmaker. Hij is gespecialiseerd in middeleeuwse geschiedenis en is internationaal een van de populairste historici van deze tijd. Eerder verscheen van hem onder meer *De Tempeliers* en *Hendrik V*.

'Een geweldig kleurrijke en meeslepende verhalende geschiedenis [...] Dit is nu gewoon de beste populaire geschiedenis van de middeleeuwen die er is.'

– *Sunday Times*

WWW.OMNIBOEK.NL
NUR 684

VERTAALD DOOR ROELOF POSTHUMA

Uitgeverij Omniboek

9 789401 921183